

NJEMUŠTI JEZIK U HRVATSKOJ USMENOJ KNJIŽEVNOSTI

Lidija Bajuk
Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu

THE FIRST LANGUAGE IN CROATIAN ORAL LITERATURE

Lidija Bajuk
Institute of Ethnology and Folklore Research in Zagreb

Croatian oral literature speaks about the first language of the living and non-living world at a particular time of a day and a year perhaps in connection with the languages of the population that lives on today's Croatian territory inhabited by Croats before settling. From these indigenous peoples, the Indo-European settlers inherited oral literary mythical motifs, such as the world, healing herbs, golden branches, wonderful fruits, hermaphrodite fishes, hairy snakes, winged dragons, wryneck birds, ritual tripod, transition passage, paradisiac transcendence etc., as well as originating wind, special whistles, magic words, shamanic invocations and fairy chants echoing the pre-antiqued, idealized and self-explanatory image of the world.

Key word: first language, special herbs, special animals, ritual and customary processions, shamanic invocations, fairies

1. Uvodna razmatranja

U hrvatskim bajkama i predajama „Crna šuma“ iz Mađarske, „Žena kanila biti Bogom“ iz Gradišća, „Tajni govor“ iz Podravine, „Vila sa staklenoga brijega“ iz Hrvatskog primorja (Vrkić 1995a: 106, 124, 177, 195), „Vilin dar zlatna svirala“ iz Dubrovačkog primorja, „Kukudar, bukadar“ iz Dalmacije (Vrkić 1995b: 37, 258), „Krava i njezina družina“ iz varaždinske okolice (Botica 1995: 179) i brojnim drugima sve se živo i neživo međusobno sporazumijeva univerzalnim tajanstvenim jezikom, a katkad se o njemu i izrijekom pripovijeda. U nebrojenim kombinacijama međusobno povezanih glasova, zvukova i šumova sa svijetom i s mrtvim precima njime skrovito komuniciraju osobita bića (npr. bog, svetac, nadnaravna bića: vrag, zmaj, zmija, vila, vještica, zduhač) ili osobiti pojedinci (npr. siromah, sluga, zmijar, lovac, pastir, orač, junak, carević, kraljevska nevjesta), zahvaljujući čudesnom posredovanju tih bića. U ličkoj predaji „Pasja trava“, hajduk

ljekovitom pasjom travom/ptičjom travom/Solomonovim pečatom/troskotom (lat. *Polygonum aviculare*) zaustavi krvarenje iz nosa i zbog toga razumije govor psećeg čopora (Botica 1995: 197).

Njemački lingvist Theodor Benfey, finski folklorist Anti Aarne i britanski antropolog James Frazer mislili su da je porijeklo predaja o **njemuštom jeziku** u indijskoj, a poljski filolog Witold Klinger i njemački folklorist August Marx u grčkoj usmenoj književnosti. Najraniji zapisi tih predaja datiraju u Aziji u 3. st. i u Europi u rani srednji vijek. Ne isključujući njihova međusobna susretanja, doticanja i prožimanja, novija istraživanja pripisuju im samostalan razvoj pod utjecajem animističkih i šamanističkih elemenata u vjerskim sustavima pojedinih etničkih i kulturnih zajednica (Rusić 1954: 29 – 30, 37, 39, 41, 79, 83 – 87).

Sl. 1. Pasja trava

Sl. 2. Paprat

Sl. 3. Imela

Padne li namjerniku o ivanjskoj ponoći u obuću sjeme ili cvijet bujadi/paprati (lat. Pteridophyta) oko koje vještice plešu (Bošković-Stulli 1997: 423), odnosno u uho ili u cipelu na Badnjak, ima li kod sebe na Badnjak četverolisnu djetelinu (lat. Trifolium) (Möderndorfer 1948: 102), popije li uvarak od imele (lat. *Viscum album*) iz lijeske (lat. *Corylus avellana*) u kojoj je zmija savila gnijezdo, proguta li šumsku jagodu (lat. *Fragaria vesca*) (Rusić 1954: 55, 57), ulete li mu pčele u usta (Visković 1996: 115), pojede li žablje ili zmijsko meso (Rusić 1954: 53, 55), okusi li zmijsku (Grbić 1998: 335) ili zmajsku krv (Visković 1996: 115), dahne li mu ili pljune zmija u usta (Zuković 1982: 183; Rusić 1954: 48), lizne li zmijski kamen (Vrkić 1995b: 268), stavi li pod jezik kamen, smaragd ili prsten zmijskog cara (Rusić 1954: 48, 54; Hiller 1989: 63), opere li na Ivanje noge izvorskom vodom uz korijenje mitskog stabla u kojem živi zmijska božica, spasi li zmiju iz gorućeg duba, zapletaja o plot ili od progona stare zmije, nahrani li ribu, odmrsi li vili vlasi, zakloni je od sunca ili izliječi (Rusić 1954: 32, 43 – 44) – naučit će govoriti, stihotvoriti, zviždati ili glazbovati univerzalni jezik svega živoga i neživoga.

O Ivanje, dudovanje, / donesi mi dude vode / da ja perem bele noge, / da ja idem međ volove, / da ja čujem šta govore! (Drenje, Filaković 1991: 408).

2. Pretkršćansko bilo

Taj jezik, o kojem priča i poznata srpska bajka „Nemušti jezik“, na hrvatskom se području još naziva **šutnja**, **nijemi**, **svak(akv)i**, **živinski/životinjski**, **žabin**, **ptičji** ili **goveđi jezik**. Etimologizira se u svezi s neimanjem jezika i nijemošću, ali i s negacijom nijemosti (Rusić 1954:

20 – 21, 27; Vrkić 1995: 177). Budući da se katkad imenuje **vilinskim jezikom**, nekako se suodnosi s antičkim razdobljem. Naime, značajan dio motiva Slaveni su preuzeli iz antičke predaje i ugradili u vlastitu usmenu književnost, primjerice: slan-kamen i ivanjsku paprat, kultno stablo i obrednu žrtvu, rajski vrt i čudesan plod, zlatnu granu i zmijsku vladaricu, dugu i perunikin cvijet, kulturni tronožac i trinfus, vrata prijelaza i rajsku onostranost, hermafroditnu ribu i ukletu žabu, zamamnu hraniteljicu i bešćutnu moriteljicu, vještu ženu/vješticu i psihopompnu gamad, pticoliku prelju i samovilu bilobiljaricu, itd.

Pitali je, kako joj ime. Ona kazivala Vijoglava [...] Zamoli dicu da joj donesu trava svake vrste, najviše kaćuna [...] Vila se travam namaza, bukagije odriši i poleti... (Imotska krajina, Kutleša 1997: 390).

Lepa ptica vijoglavka, / ne pozobi vinograda, / koga meni teca dala, / dala, dala, obećala. / Ja sam snočka s Vugor došla, / lepoj zverje dopelala, / lepoj zverje, pisan jelen, / na jelenu tri rožice. / Ne mi nesi Petru meštru, / naj mi skuje devet ključov, / devet ključov odpiračov, / čem odpremo devet komor'. / Hitro tekli črni mali, / razgrnoli list travicu, / notri našli zlato ruho, / i dva pera pavunova / i četiri sokolova (Bisag, Kuhač 1880. II: br. 707).

Na Volinjskoj gori stoji / dub Ordinski, / na njemu sjedi ptica Vreteno. (Rusija, Belaj 2007: 230)

Sl. 4. Vijoglavka/zmajica vijoglava

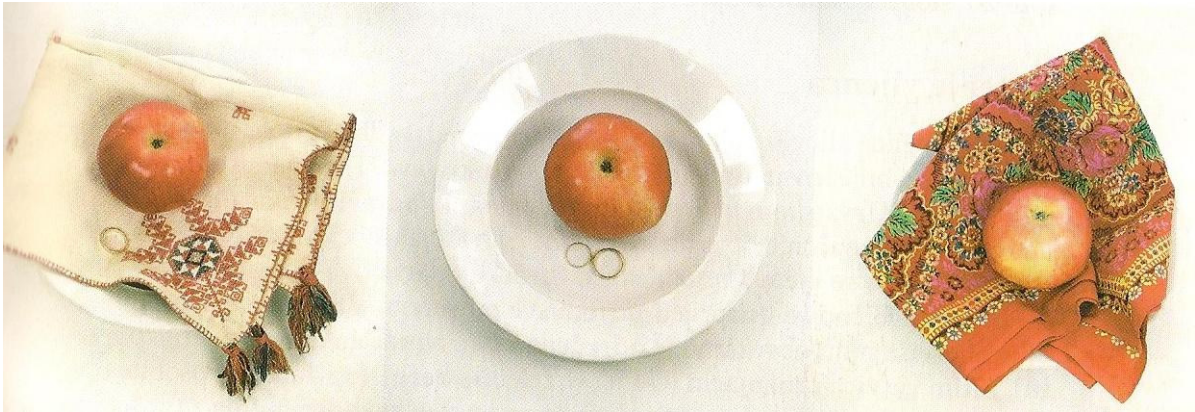
Ubivši besmrtnu zmiju, staroegipatski prorok Nanefer-ka-ptah od nje preuzima čarobnu knjigu i od tada razumije govor ptica, riba i zvijeri. Prema drugoj egipatskoj predaji, brodolomac dopliva do obale otoka na

kojem zmije govore, no taj otok potone (Mackenzie 2013: 59 – 60). Pišući o kultovima u vjerojatno najstarijem grčkom svetištu i proročištu Dodoni (3000 pr. Kr. – 391. g. n. e.), antički pisac Lukijan spominje da su božica Diona (Majka Zemlja), a potom i bog Dias (Zeus), živjeli u krošnji stabla i da su njihovu volju svećenici tumačili po šuštanju lišća (Visković 2001: 372; Frazer 2002: 516). Novija istraživanja taj proročki zvuk povezuju s brončanim predmetima, obješenima o grane stabla i zanjihanima vjetrom.

U predaji „Vilin dar zlatna svirala“ *vile* iz Velenske peći povrh Gumanaca, na Ograđenici brdu plešu *šareno kolo*. Njihova je špilja navodno povezana s Vjetrenicom na Zavali. Otpetljavši jednoj od njih zapetljane vlasi, mladić od njih dobiva zlatnu sviralu na dar, zahvaljujući kojoj razumije govor ptica i svih živih bića (Vrkić 1995b: 37). *Majketina*, kako se u dalmatinskom zaleđu naziva poglavarica sviju *vila* (Šešo 2010: 108), Velika je Majka koja ko(lo)vitla kuglastim munjama, kolovratom, kolom i jabukama, plodonosno padalinama natapa i njima smrtonosno potapa (Nodilo 1981: 466 – 478; Katičić 2011: 50, 217).

Sl. 5. Kuglasta munja

Sl. 6. Svadbene jabuke

Međutim, zbog zavade oko božanske prevlasti, toj isprva samooplodnoj bogorodici postupno se sve više suprotstavlja sin-suprug – bog groma i vjetra koji je gromovito detronizira (Katičić 2011: 178), otpuhuje joj insignije¹ i prisvaja sviralju vjetrulju, nasilno potčinjiva njezino *vlagališće* ‘žensko spolovilo’ (kaz. Wilczynski 2011).

– Ma, zar ću ja biti tvoja ljuba, ja, gorska vila? – veli vila [...] I tako pastir godinu dana iznosio sina navrh brda [...] I odgoji tako maloga, a onda odletjela zauvijek (Sinjski kraj, Vrkić 1995b: 62).

[...] Kad bliže, a u trnju nekakva ženska. Kosa joj se u trnju pozaplela [...] Djeca priskoče odmah i poispletu joj kiku [...]

– Djeco, hvala vam! Vidim da ste siromašad, zato vam evo moju sviraluku, pa samo puhnite u nju kad vam nešto treba. Dobro?

– Bila to vila?! – djeca će u čudu... (Mađarska, Vrkić 1995: 24).

Spoigrala j’ oresnica, / lipa mlada divojčica, / toj divojki Mare ime: / na glavi joj zlatna kruna. / Popuhnul je tihi vetar i odnesel Mari krunu. / Al’ govori lipa Mare: / „Ki bi meni krunu našal, njegova bim ljuba bila.“... (Hrvatsko primorje, Botica 1990: br. 209).

Jednoć, šumom išao pastir sa stadom. Odrezao mladicu ondje gdje je curica bila ukopana. Izdjeljao sviralu i frulica je zapjevala [...] Otkopa curicu iz šušnja. Izrasla bješe iz nje vrba, s koje bila ona svirala [...] I došle vile. Malenu okupale u potoku, a curica oči otvorila... (Mađarska, Vrkić 1995: 56 – 57).

¹ Prigorska nevjesta za vrijeme spavanja nije smjela skidati svadbeni vijenac i morala je paziti da joj ga budnoj ne odnese vjetar (Rožić 2002: 263, 273). To potvrđuje simboličko poistovjećivanje hrvatske nevjeste i pretkršćanske slavenske mlade božice koja predstavlja Sunca (Katičić 2011: 16, 196).

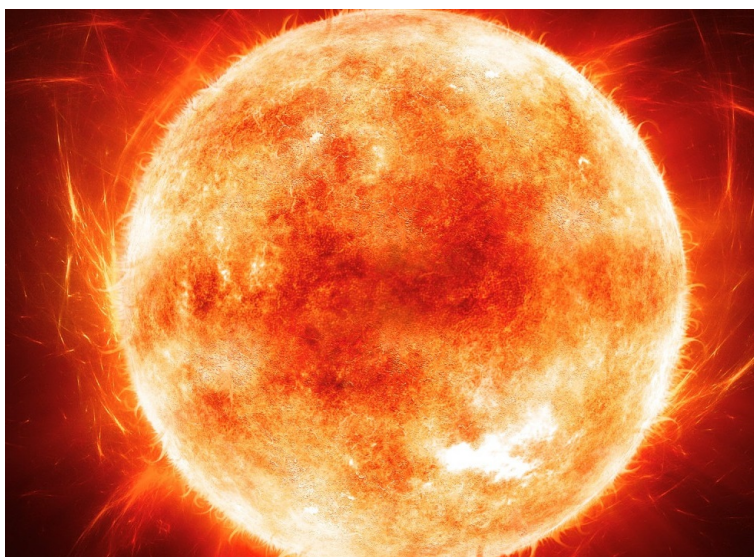
On kao vjetar (Katičić 2008: 202, 250 – 251) kroz šuplju cijev puše, zviždi, prevrće i prolijeva, milozvučno uređujući (bolji) svijet, što će od njega naučiti sinovi koje s njom incestuozno začne.

Tajnom jeziku nalik su bakanja, čaranja, molitvice i izvanliturgijske tradicijske pjesme u obredno-običajnim ophodima i u kolu, stihovane krhotine *svetih tekstova* (Katičić 2008: 8) u znaku formulaičnih zazivanja pretkršćanskih božanstava, usmenom predajom postupno razgrađenih do meloritamskih zvučno-jezičnih sklopova. Razumjeti ih se može „samo u određenim duhovnim stanjima“ (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230), u obredno *sveto vrijeme*.

[...] Svi ženski, muški, diviči, ditići, izudete, razidete se, potrvete se, kako se potrvu pena na vodi, list na gori, junaci po vojski, tako da se potrvete devedeset i devet fele uroci, devedeset i devet fele uročice, ha-a-a-a! Duni, vetre, i odnesi svi uroci, muški, ženski, diviči, ditići iz naše glave, iz oči, iz čela, iz tela, iz kosti...! (Banat, Vrkić 1995b: 53).

Molimo se višnjem Bogu, / Vojno le, dodole! / Da popuhne tihi vjetar, / Vojno le, dodole! / Da udari sitna kiša, / Vojno le, dodole! / Da porosi naša polja, / Vojno le, dodole! / I travicu litinicu, / Vojno le, dodole! / Da nam marva paše ima, / Vojno le, dodole! (Slavonija, Gavazzi 1991: 67).

Pod javorom čudan čoban, čudne ovce – čudno sviri, / zamaljuje, primamljuje: „Livere, travere, ljubodere, kalopere! Neder, meder, sjedi, vezi, rode moja! / Ja usadi' žutu krušku, vaj kupina suho drvo. / Vojvudan, vojnutan, livere, travere, ljubodere, kalopere! Neder, meder, sjedi, vezi, rode moja! / Pod njim vile vince pile, jedna drugoj nazdravljale: / Naber' meni, naber' tebi i dva struka kalopera koj' me nosi, koj' zanosi pred javor, za javor, sjedi, vezi, rode moja!“ (Dalmacija, Novaković 2004: br. 9).

Sl. 7. Sunce

Sl. 8. Oglavlje nevjeste iz Pokuplja

Oni koji nauče **šamanistički jezik**, **jezik sutona** ili **jezik duhova**, steći će moć iscjeljivanja i proricanja (Eliade 1985: 92 – 93, 321), uvida u zaboravljeno, sveto, iskonsko, rajsko (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230). Vojvođanska književnica Mara Švel-Gamiršek u pripovijesti „Mara Sklata“ pisala je o babi Kaji „koja se razumije u lijekove i uroke“, čemu su je, kao i **nemuštom jeziku**, naučile životinje (Švel-Gamiršek 1942: 129).

Na taj se način prostorno-vremenski *ouroboros* izjednačava s vječnošću. Točka kaosa ishodište je novogodišnjem obredu uspostavljanja kozmosa (Belaj 2007: 30 – 33), u kojoj se prošlost susreće s budućnošću kroz sadašnjost. O kozmogonijskim i eshatološkim predodžbama naših prethodnika, nadahnutih prirodnim pojavama, osobnim iskustvom i povijesnim događajima te opjevanima u obredno-ophodnim napjevima i prepričanima u pojedinim proznim oblicima koji su iz njih proistekli, znamo zahvaljujući usmenoj predaji.

3. Zaključak

Na kraju ovog razmatranja postavlja se pitanje mogu li doista biljke i životinje govoriti. Najnovija istraživanja ukazuju na složenost načina i funkcija biokemijskih manifestacija i komuniciranja biljaka (James Cahill,

Jack Schultz) i životinja (Karl Ritter von Frisch), no istodobno potvrđuju da je jezik i dalje jedinstvena značajka čovjeka.

Zemlja, nebo, vode, gore, šume, livade, kamenje, biljke i životinje govore u tradicijskim i umjetničkim bajkama, basnama, pjesmama i drugim književno-umjetničkim tekstovima širom svijeta. Iako je Aristotel životinjama pripisivao nijemost, a čovjeku govor, iz predantičkoga i antičkog vremena do današnjice dopiru svjedočanstva o sposobnostima izabranih pojedinaca upućenih u govor biljaka i životinja, primjerice vračeva i šamana, izraelskog kralja Salomona, grčkog filozofa Platona i nordijskog ratnika Sigurda. Rimski pisac Plinije čak je zabilježio da su rimski aristokrat Britannicus i car Neron učili čvorka i slavuju latinskom i grčkom jeziku (Visković 1996: 114 – 115). Njegov prethodnik Ezop, grčki antički pisac, upozoravao je na neodređenu prošlost *zlatnog doba* kada su životinje govorile. U prologu Dugog Nosa svoje komedije „Dundo Maroje“, hrvatski renesansni književnik Marin Držić sredinom 16. st. pisao je da „put Indija Velicijeh, (gdje) osli, čaplje, žabe i mojemuni jezikom govore“ (Držić 2008: 5).

Navodno su se **općim jezikom** svi ljudi sporazumijevali do prvog grijeha (Rusić 1954: 31). Naime, riječ je simbol prvobitne božanske objave, kozmički dah, vjetar (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230). U srpskoj predaji „Kako su se razdelili jezici“ Bog je podijelio jezike kako bi spriječio zidare ciganskog cara Verauna² da do njega sazidaju kulu (Zuković 1982: 35). U hrvatskoj predaji iz Slovačke „Divlji ljudi“, dlakavi *divlji muž* govori hrvatski (Bošković-Stulli 1997: 365), pridružujući hrvatski jezik tako nizu, uz arapski kao navodno jedini jezik na kojem se može čitati Kuran i uz sirijski *sunčani jezik*, božanskim izrazima nakon prvobitne objave (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230). Univerzalno komuniciranje između neživoga, živog svijeta i osobitih pojedinaca u osobito doba dana (u sumrak, svitanje, podne ili ponoć) i godine (Blagovijest, Uskrs, Božić, Bogojavljanje), na temelju južnoslavenske etnografske građe srpski etnolog Branislav Rusić promišljao je u kontekstu prvobitnog animizma i magije (Rusić 1954: 16). Naime, glavno je obilježje totemističkih predodžaba jedinstvo prirode i ljudske zajednice, odnosno jedinstvo mnoštvenosti kao rezultat svijesti koja još ne razlikuje subjekt i objekt. Tako od riječi kao totema do riječi kao logosa, i daljnjim razvojem do božanstva koje periodički umire i uskrisava, posredovanjem uprizorenja nastaju mitologeme (Frejdenberg 1987: 35, 136).

² Ime Veraun podsjeća na imena božanskih gromovnika, hinduističkog Varune i slavenskog Peruna.

No, s obzirom na bujad/paprat koja se po *vilama biljaricama* u predajama naziva *vilinska trava*, s obzirom na keltski kult biljnog nametnika imele i njezinih stabala domaćina (Rusić 1954: 56, 62, 78), s obzirom na motiv vilinskog rekvizita vretena (Bošković-Stulli, Marks 2002: 462), zatim s obzirom na značenje bugarske riječi *немоуиука* ‘vila, samodiva’ (Stojnev 2006: 277), na značenje ‘lud’ hrvatskih dijalektizama *munjen* (Šonje 2000: 622) i *nem* (Bošković-Stulli 1997: 485) te na značenje arhaizma *vilenjak* ‘epilepsija, padavica’, ‘padavičar, jer opći s gorskim vilama’ (Bobanović 1998: 86, fusnota 3) i hrvatske složenice *goropadnica* ‘naprasna, neobuzdana žena’, možda je **njemušti jezik** u svezi i s nerazumljivim jezicima³, *vilinskom pjevu* nalik zujanju pčela (Ivančan 1982: 114), također i s obrednim znanjem, zvukovljem, zazivima i pjesmama onih žitelja koji su prethodili doseljenicima. Susrećući antičku kulturu i prožimajući je s vlastitom, hrvatske novopridošlice idealizirale su je u predožbe o nekadašnjemu berićetnome boljem vremenu, u kojem je pod utjecajem srednjovjekovnih patrijarhalnih odnosa spomen na kult božice Velike majke, vel(ik)e *samovile* (Katičić 2011: 172 – 173) i samooplodne *samodive*, dijelom ugrađen u predajne negativne karakterizacije supruge dobrodušnih, darovitih i smjelih govornika univerzalnoga. Nisu li one u predajama čudljive, nepovjerljive, lakome, brzoplete, nepouzdana i bešćutne samo zato što su žene kojima su tajna znanja (Rusić 1954: 65 – 67), u povijesnim mijenama vjerskih, političko-ekonomskih i socijalnih odnosa društvene neravnopravnosti, sustavno ograničavana i zabranjivana? Potvrđuju to i predaje u kojima **iskonski jezik** razumiju i govore muški, a rjeđe i ženski likovi, iako su u jedna i druga značajno ugrađena reinterpretirana i preoblikovana obilježja pretkršćanskih božanstava, zaboravljeni stvoritelji i gospodari svijeta. Istraživanje tradicijskih godišnjih ophoda i usporedba njihove obredno-običajne prakse s tekstovima tradicijskih predaja pridonose promišljanjima o *svetim tekstovima*⁴ i metaforičkim kozmogonijsko-eshatoloških predodžbama.

A aktualizirani *povratak prirodi*⁵ ekološkom osvješćenošću i *moć znanja*⁶ sveobuhvatnim obrazovanjem temeljni su preduvjet ponovnom

³ U Makedoniji se naziva i **temen ezik**, što znači ‘nejasan, nerazumljiv jezik’ (Rusić 1954: 21, 108, dopuna 60).

⁴ „[...] jezik nosi svetost drevnih predočaba i mitskoga kazivanja koje ih izriče“ (Katičić 2008: 8).

⁵ Protiveći se ograničenjima civiliziranog društva, zagovara ga francuski filozof Jean Jacques Rousseau (1712. – 1778.).

⁶ Misli se na misao „Znanje je moć“ engleskog filozofa Francisa Bacona (1561. – 1626.).

uspostavljanju *zlatnog doba* čovječnosti, zajedništva, stvaralaštva, svrhovitosti, radosti i – opstanka.

Sl. 9. Duhovski ophod *kraljica/ljelja* iz Baranje

LITERATURA

- Belaj 2007:** Belaj, V. *Hod kroz godinu*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 2007.
- Bobanović 1998:** Bobanović, M. Povjesnica i starine. // *Križevačka književna slava*. Križevci: MH, 1998, 82 – 87.
- Bošković-Stulli 1997:** Bošković-Stulli, M. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.
- Bošković-Stulli 2002:** Bošković-Stulli, M., Marks, Lj. *Usmene priče iz Župe i Rijeke Dubrovačke*. Zagreb: Ex libris, 2002.
- Botica 1990:** Botica, S. *Biserno uresje – izbor iz hrvatske usmene ljubavne poezije*. Zagreb: Mladost, 1990.

- Botica 1995:** Botica, S. *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.
- Chevalier, Gheerbrandt 1994:** Chevalier, J., Gheerbrandt, A. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod MH, Mladost, 1994.
- Držić 2008:** Držić, M. *Dundo Maroje*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- Eliade 1985:** Eliade, M. *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Beograd: Matica srpska, 1985.
- Frazer 2002:** Frazer, J. *Zlatna grana*. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk, 2002.
- Frejdenberg 1987:** Frejdenberg, O. *Mit i antička književnost – strani esej*. Beograd: Prosveta, 1987.
- Gavazzi 1991:** Gavazzi, M. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb: Hrvatski sabor kulture, 1991.
- Grbić 1998:** Grbić, J. Predodžbe o životu i svijetu. // *Etnografija*. Ur. J. Bratulić, J. Hekman, Zagreb: Matica hrvatska, 1998, 296 – 332.
- Hiller 1989:** Hiller, H. *Sve o praznovjerju*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.
- Ivančan 1982:** Ivančan, I. *Narodni plesovi Dalmacije 3*. Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske, 1982.
- Katičić 2008:** Katičić, R. *Božanski boj*. Zagreb: Ibis grafika, Odsjek etnologije i kulturne antropologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Mošćenička Draga: Katedra čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2008.
- Katičić 2011:** Katičić, R. *Gazdarica na vratima*. Zagreb: Ibis Grafika, MH; Mošćenička Draga: Katedra čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2011.
- Kuhač 1880:** Kuhač, F. K. *Južno-slovenske narodne popijevke II*. Zagreb: v. n., 1880.
- Kutleša 1997:** Kutleša, S. *Život i običaji u Imotskoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska, 1997.
- Mackenzie 2013:** Mackenzie, D. A. *Mitovi pretkolumbijske Amerike*. Zagreb: CID-NOVA, 2013.
- Möderndorfer 1948:** Möderndorfer, V. *Verovanj, uvere in običaji Slovincov (narodopisno gradivo) II*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja, 1948.
- Nodilo 1981:** Nodilo, N. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Split: Logos, 1981.
- Novaković 2004:** Novaković, M., Kries. *Ivo i Mara*. Kutina: Kopito Records, 2004, CD.
- Rušić 1954:** Rusić, B. *Nemušti jezik u predanju i usmenoj književnosti Južnih Slovena*. Skopje: Filozofski fakultet na Univerzitet, 1954.

- Stojnev 2006:** Стойнев, А. *Българска митология – Енциклопедичен речник*. Софија: Захарий Стоянов, 2006.
- Šešo 2010:** Šešo, L. Kazivanja o nadnaravnom – prema lokalnim temeljima grupnoj pripadnosti. *Etnološka tribina*, 2010, br. 3, 107 – 115.
- Šonje 2000:** Šonje, J. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: LZ Miroslav Krleža, Školska knjiga, 2000.
- Švel-Gamiršek 1942:** Švel-Gamiršek, M. Mara Sklata. // *Portreti nepoznatih žena (pripovijesti)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1942, 120 – 131.
- Visković 1996:** Visković, N. Jezik životinja. // *Životinja i čovjek*. Split: Književni krug, 1996, 114 – 121.
- Visković 2001:** Visković, N. *Stablo i čovjek – Prilog kulturnoj botanici*. Zagreb: Antibarbarus, 2001.
- Vrkić 1995a:** Vrkić, J. *Hrvatske bajke*. Zagreb: Glagol, 1995.
- Vrkić 1995b:** Vrkić, J. *Hrvatske predaje*. Zagreb: Glagol, 1995.
- Zuković 1982:** Zuković, Lj. *Narodna proza*. Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1982.

RUKOPISI

- Filaković 1991:** Filaković, M. (rođ. u Drenju, 1936.) Vlastiti rukopis. Zagreb: Katedra za hrvatsku usmenu književnost pri Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta, 1991, 408.

KAZIVAČI

- Wilczyński 2011:** Wilczyński, O. (grkokatolički svećenik iz L'viva, rođ. 1974. u Zoločivu), 20.07.2011.

SLIKE

- Sl. 1: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Polygonum-aviculare-foliage.JPG>, 14.01.2015.
- Sl. 2: <http://mojcvijet.hr/vrt/uredjenje-vrta/carolija-sjenovitog-vrta/>, 14. 01. 2015.
- Sl. 3: <http://www.liveinternet.ru/community/4707634/post228779139>, 14. 01. 2015.
- Sl. 4: http://sheabirdno1.blogspot.com/2013_03_01_archive.html, 14. 01. 2015.
- Sl. 5: Gabela, S. *Meteorological Phenomena: Ball Lightning*. 26 Jan. 2014. <<http://www.simply-selma.com/2014/01/meteorological-phenomena-ball-lightning.html>>, 14. 01. 2015.
- Sl. 6: Vitez, Z. *Hrvatski svadbeni običaji*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2003, 33.

- Sl. 7: <https://w-dog.net/wallpaper/sun-protuberances-coronary-emissions-light-radiation-radiation-temp/id/232006/>, 14. 01. 2015.
- Sl. 8: Vitez, Z. *Hrvatski svadbeni običaji*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2003, 42.
- Sl. 9: Vitez, Z. 39. *Međunarodna smotra folklor*. Zagreb: Koncertna direkcija, 2005, 44 – 45.